

הפרק האחרון[1]

דן לאור

מטעמים שלא קשה לבאר אותם נוטים מעריציו של אלתרמן – בכלל זה רוב חוקרי יצירתו – לשכוח, להתעלם או להדחיק את הפרק האחרון בחייו. על אף התרחבות הדיון ביצירתו בעשורים האחרונים, רק קומץ חיבורים מכל מה שנכתב עליו עוסק בתקופה זו, שבה הפך המשורר רב־ההשראה לפובליציסט זועם ולמי שכתיבתו, כמו גם פועלו הציבורי, מגויסים באופן מוחלט למען רעיון אחד – רעיון ארץ ישראל השלמה[2]. ההסתייגות של שוחרי אלתרמן ממהלך זה היתה אפוא כפולה: לא נעמה להם ההמרה המוחלטת של השירה בפובליציסטיקה; מה גם שרבים מהם חשו אי־נוחות מכך שאלתרמן, שהיה מזוהה במשך יותר משנות דור עם הזרם המרכזי והפרגמטי של תנועת העבודה, היה למבטאה המובהק של אידיאולוגיה רדיקלית המזוהה בעיקר עם הימין הרוויזיוניסטי.

אלתרמן לא היה היחיד מבין הסופרים שהיו קשורים בעבר עם תנועת העבודה ואשר מיד לאחר מלחמת ששת הימים ביטאו הזדהות באופן כזה או אחר עם רעיון שלמות הארץ ותבעו במפגיע מממשלת ישראל שלא לשנות את הסטטוס־קוו שנוצר עם תום המלחמה. אולם לגבי אלתרמן, שינתה מלחמת ששת הימים את מהלך חייו. ספרו של משה שמיר, **נתן אלתרמן - המשורר כמנהיג** הוא מסמך המכיל עדות מפורטת על חיי אלתרמן בימים שלאחר מלחמת ששת הימים – תקופה שבה היה המשורר מעורב עד צוואר בארגון התנועה למען ארץ ישראל

---

[1] נדפס ב"מדעי היהדות", 1999/2000, חזר ונדפס בספרו "המאבק על הזיכרון : מסות על ספרות, חברה ותרבות" 2009

[2] תיאור מקיף של רעיון ארץ ישראל השלמה בהקשריו ההיסטוריים מוצע בספרו של אריה נאור, **ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה־ביתן, 1999.

השלמה, ובכלל זה היה מראשי מנסחיו של מנשר היסוד שלה: "הוא קיבל על עצמו כל תפקיד, לא נרתע מפני שום התחייבות, התגבר על רתיעות שלפני כן לא היה עולה על הדעת שהיה אפילו מנסה להתמודד איתן" – כתב משה שמיר – "ויחד עם זאת הקפיד תמיד שלא להתייצב בעמדת חזית־נבדלת, עמדת ראש־וראשון."[3] גם לאחר פרסום המנשר המשיך אלתרמן להיות מעורב בפעילות התנועה, השתתף באספות שנערכו מטעמה, השתדל למענה אצל אישים פוליטיים וכן נמנה עם הכותבים בביטאונה **זאת הארץ**. אולם הביטוי העיקרי למהלך החדש בחייו היו עשרות המאמרים שפרסם כמעט מדי שבוע בעיתון **מעריב** ושבהם התייצב כאחד ממניחי היסוד, ובוודאי כאחד ההוגים המרכזיים, של רעיון ארץ ישראל השלמה כפי שנתגבש בשיח הישראלי לאחר מלחמת ששת הימים. מאמרים אלה – שחלקם, לפחות, זכו בשעתו לתגובות חריפות ובוטות – כונסו זמן לא רב לאחר מותו של אלתרמן בספר עב כרס בשם **החוט המשולש**, שערך והפיץ חברו לדעה מנחם דורמן, מתוך מגמה ברורה להעניק לטקסטים האלה תוקף של צוואה רוחנית.[4]

הפנייה לרעיון ארץ ישראל השלמה היא שינוי מרחיק לכת בעולמו האידיאי של אלתרמן, וטענתו של משה שמיר כאילו אידיאולוגיה זו היתה מובלעת בכתבים המוקדמים אין לה על מה לסמוך. אמנם, אלתרמן התייחס במעט אירוניה להופעתה של ועדת פיל בארץ ב־1937 וכמו כן נמנע מלהביע עמדה מפורשת לגבי תוכנית החלוקה של האו"ם עשר שנים לאחר מכן[5], אולם בניגוד קוטבי לאורי צבי גרינברג הוא לא ערער מעולם על כינונה של מדינת החלוקה, לא קונן על אובדן ירושלים המזרחית והעיר העתיקה ובשום הזדמנות לא הביע כמיהה או געגועים אל מקומות הקודש או אל הטריטוריות שנותרו לאחר מלחמת העצמאות מחוץ לתחום שליטתה של מדינת ישראל. מאז שלהי שנות הארבעים העניק אלתרמן גיבוי מלא לבן־גוריון, תוך העדפה ברורה של מדיניותו הפרגמטית והקונסטרוקטיביסטית על פני

---

[3] שמיר, משה, **נתן אלתרמן – המשורר כמנהיג**, דביר, תשמ"ח, עמ' 160.

[4] אלתרמן, נתן, החוט המשולש – מאמרים תשכ"ז–תש"ל, הקבוץ המאוחד, תשל"א. וכן ראו: דורמן, מנחם, "ספר הריב והמדון של נתן אלתרמן" (עם הופעת החוט המשולש), הארץ, 19.3.1971. חזר ונדפס בספר אל לב הזמר – פרקי ביוגרפיה ועיון ביצירת אלתרמן, הקבוץ המאוחד, תשמ"ז, עמ' 142–153.

[5] ראו "הוועדה מסיירת", הארץ, 16.11.1936, רגעים ב, הקבוץ המאוחד, תשל"ד, עמ' 195–296. כן ראו השיר שנכתב בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם מ־29.11.1947: "ויהי ערב", דבר, 5.12.1947. חזר ונדפס בתוך: דורמן, מנחם (עורך), הטור השביעי 1943–1948 (מחברות אלתרמן ד), הקבוץ המאוחד, תשמ"ו, עמ' 207.

אידיאולוגיות רדיקליות מימין ומשמאל. "...לֹא נָשִׁיר אֶת וְהֵב / בְּסוּפָה, אַךְ נָשִׁיר אֶת שִׁירֵנוּ בַּגֶּשֶׁם" הכריז אלתרמן בפואמה "שירי עיר היונה" – יצירה שבא ביטא הזדהות גמורה עם מדינת ישראל במתכונת שעוצבה בעשור הראשון לקיומה.[6] אגב, שמה של ירושלים לא נזכר אפילו בשיר זה, המשתרע על פני מאה חמישים ושבעה עמודים, ודווקא תל־אביב הלא־מיתולוגית וערי הפיתוח החדשות שהוקמו לאחר קום המדינה מוצגות על־ידיו כגילומה הסמלי של מה שהוא מכנה בשם "עת גאולה". גם מלחמת סיני יכולה לשמש מקרה מבחן להכרת יחסו לשאלת השטחים והגבולות: כיבושו של מדבר סיני בסתיו 1956 עורר בו ריגוש עצום, ובפרסום ראשון שלאחר המלחמה הכריז אלתרמן (בהתייחסו להר סיני) כי אם "יֵשׁ חֲזָקָה לְמִי עַל זֶה הָהָר הָרָם / כְּתוּבָה הִיא בְּקוֹרוֹת הָעָם הָעִבְרִיים / אֲשֶׁר רָאוּ אוֹתוֹ עָשֵׁן בְּיַלְדוּתָם." אולם בעקבות החלטתו של בן־גוריון לסגת מסיני שינה אלתרמן את טעמו ואימץ למעשה את הקו הפרגמטי והפשרני ואף התייצב בחזית הפולמוס עם שוללי החלטת הנסיגה: "יֵשׁ תְּמוּרוֹת לַמַּפָּה וְשִׁטְחָהּ" – כתב באחד מטוריו במרס 1957 – "אֲבָל / לֹא הַשָּׁטַח, כִּי עֶצֶם תּוֹכוֹ שֶׁל הַיֵּשׁ, / שֶׁל הַקָּם וְנִבְרָא / הוּא הַנִּיר בּוֹ נִשְׁתַּל / וַיִּשָּׂא פְּרוֹתָיו מִבְצַע־קֶדֶשׁ."[7]

לפי זה אפשר בהחלט לדבר על אלתרמן – אם כי לא רק עליו – כעל מי שעבר מעין לידה מחדש ("קונברסיה") במובן שמייחס למושג זה ויליאם ג׳יימס בספרו **החוויה הדתית לסוגיה**.[8] תהליך זה התרחש אצלו ואצל אחרים בעקבות מלחמת ששת הימים, במיוחד על רקע השינוי הדרמטי שהתרחש במעבר מתקופת השפל של ימי ההמתנה לאופוריה של הניצחון המהיר ובשל התוצאות הקונקרטיות של המלחמה – כיבושן של הגדה המערבית, מדבר סיני ורמת הגולן ואיחודה־מחדש של ירושלים. לא מעט נכתב על עוצמת החוויה שעברה החברה הישראלית במהלך המלחמה ובעקבותיה, על ההשלכות הנפשיות, הרוחניות, הדתיות והפוליטיות שהיו לחוויה זו על הציבור הישראלי ועל פרטים וקבוצות בתוכו. מי שהחזיק ברעיון ארץ ישראל השלמה לפני־כן היה נתון, מן הסתם, בסערת נפש גדולה, אך פירש את

---

6 "בסוב הרוח", בתוך: עיר היונה, הקבוץ המאוחד, תשי"ז, עמ׳ 84. לעניין יחסו לבן־גוריון, ראו: דורמן, מנחם (עורך), בין המשורר למדינאי, הקבוץ המאוחד, תשל"ב.

7 "מנגד להר", **דבר**, 9.11.1956. חזר ונדפס בתוך: **הטור השביעי, ספר חמישי (1948–1956)**, הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ׳ 186; "דינה של החלטה", **דבר**, 8.3.1957. חזר ונדפס בתוך: **הטור השביעי ספר שישי (1957–1967)**, הקבוץ המאוחד, 2005, עמ׳ 27–29.

8 ג׳יימס, ויליאם, **החוויה הדתית לסוגיה – מחקר בטבע האדם**, מוסד ביאליק, תשי"ט, עמ׳ 125–169.

המלחמה כהצדקה בדיעבד לעמדתו. אולם לגבי מי שלא החזיק בעמדה זו בעבר היתה המלחמה בגדר חוויה מכוננת ששינתה באופן רדיקלי את תמונת עולמו ויצרה בו מחויבות עמוקה כלפי האידיאולוגיה החדשה. עוצמתו של שינוי זה עשויה להתבאר גם על רקע הנסיבות האישיות המיוחדות שבהן היה אלתרמן נתון בשנים שלפני המלחמה – שנים שבהן נשא את עלבון פרישתו של דוד בן־גוריון מן המנהיגות הלאומית בעקבות פרשת לבון. בעולם המושגים שלו התפרש מאורע זה כפגיעה בערכי היסוד של הציונות ובניין הארץ – שעל ההתרחקות מהם התריע כבר בשנות החמישים – עד שבאה מלחמת ששת הימים ויצרה הזדמנות בלתי־חוזרת למלא את מה שנראה בעיניו כוואקום הרעיוני שאליו נקלעה המדינה, שלא בטובתה, בעשור השני לקיומה.[9]

אלתרמן היה למעשה הראשון שהעלה את סוגיית ארץ ישראל השלמה על סדר היום הציבורי בבוקר שלמחרת מלחמת ששת הימים. מאמרו "מול מציאות שאין לה אח" הופיע ב**מעריב** ב־16 ביוני, רק חמישה ימים לאחר תום הקרבות, ובכך הקדים בימים אחדים את פרסום מאמריהם של כותבים אחרים – יובל נאמן, אליעזר לבנה, משה שמיר והרב צבי יהודה קוק – שביקשו גם הם לקדם את רעיון שלמות הארץ על רקע המציאות שנוצרה בסיום המלחמה.[10] במאמר הציג אלתרמן את עמדתו לגבי תוצאות המלחמה, ודבריו החותכים בנושא היו לימים לציטטה נפוצה מאוד בקרב חסידי רעיון שלמות הארץ: "ניצחון זה" – קבע אלתרמן – "עניינו לא רק בכך שהוא החזיר לידי היהודים את העתיקים והנעלים בקודשי האומה, את אלה החרותים בזכרונה ובעמקי תולדותיה. יותר מכל, עניינו של נצחון זה הוא בכך שהוא מחק למעשה את ההבדל בין מדינת ישראל ובין ארץ־ישראל... חסר לה להתחברות ההיסטורית הזו רק עם ישראל שיארוג, יחד עם היש שהושג, את החוט המשולש שלא יינתק."[11] הצהרה זו הכילה, בקליפת אגוז, את עיקרי הרעיונות שעתיד אלתרמן להעלות במאמריו הבאים, אך זה היה גם האות להתחיל בפעולה: אלתרמן נפגש עם אישים שונים כדי לגייס תומכים לעמדתו; ב־10 באוגוסט השתתף בפגישת מוזמנים בבית סוקולוב בתל־אביב "לדיון בשאלות היסוד שעלו על הפרק בעקבות המלחמה" והיה לראשון הדוברים בה; השתתף באופן פעיל בניסוח

---

[9] ראו לעיל המאמר "נתן אלתרמן בימי פרשת לבון".
[10] השוו: בן־עמי, אהרן (עורך), **הכל – גבולות השלום של ארץ ישראל**, מדף, תשכ"ז, עמ' 11–75.
[11] **החוט המשולש**, עמ' 9.

המנשר של התנועה (שפורסם ב־22 בספטמבר 1967); וכן נטל חלק בהיערכות לקראת עצרת היסוד שלה, שהתקיימה בהיכל התרבות ב־21 בפברואר 1968. בתצלום היסטורי נראה אלתרמן, שהיה איש נחבא אל הכלים, כשהוא ניצב על בימת ההיכל לצדם של אישים כמו ישראל אלדד, משה שמיר, הרב משה צבי נריה, עובד בן־עמי ואורי צבי גרינברג.[12]

בשקידה מרובה ומתוך מאמץ אינטלקטואלי בלתי־פוסק הגיע אלתרמן לגיבושה ולניסוחה של האידיאולוגיה החדשה ולהגדרת היעדים הפוליטיים הנגזרים ממנה: במשך השנים הנדונות ליקט ואסף עשרות מאמרים ורשימות מן העיתונות הישראלית והזרה, שלהם נגיעה ישירה ועקיפה למציאות שנוצרה לאחר מלחמת ששת הימים – תוך התמקדות בעניינים כמו שאלת הגבולות, הבעיה הפלשתינאית, ענייני ביטחון, התנהגות הצבא בשטחים, יחסי ישראל והתפוצות או המערך הפוליטי הפנימי בישראל. תיקיו מאותה תקופה מכילים עשרות גזירי עיתונים ובהם, לדוגמה, קטעי נאומים של משה דיין, עזר ויצמן ויצחק טבנקין; מאמרים וסקירות על תוכנית אלון; האמנה הפלשתינאית בתרגומו של יהושפט הרכבי; מאמרים מ**נירּ אאוטלוק** ובהם התבטאויות של דוברי השמאל הישראלי; וכן ראיונות עם אישים פוליטיים מימין ומשמאל. בצד האיסוף השקדני של קטעי העיתונים נהג אלתרמן בתקופה זו – כמו בהזדמנויות שונות בעבר – לנהל "פנקסי־עבודה" שבהם סיכם בהרחבה חלקים שלמים מן העיתונות, שידורי רדיו, דיונים שהיה עד להם, או רשמים מסיורים שעשה או מפגישות שקיים (למשל: עם דיין, פרס, חיים הרצוג), כשסיכומים אלה מלווים ניתוח ביקורתי שעיקרו התמודדות של הכותב עם דעות ועמדות בנות הזמן מן הפרספקטיבה של רעיון ארץ ישראל השלמה. לכתיבתם של חלק מן המאמרים שהופיעו ב**מעריב** קדם גם תהליך הכנה יסודי מאוד, שכלל איסוף אינפורמציה, בירור מוקדם של המושגים והרעיונות שיבואו בהם לידי ביטוי ולעתים גם ראשי פרקים שבהם התווה אלתרמן בפירוט רב את מהלך הטיעון, כמו גם את מסכת הראיות שיובאו במאמר.[13]

---

[12] **המשורר כמנהיג**, עמ' 125–128, 159–174.

[13] בעניין זה, ראו מאמרי, "פנקסי־העבודה של אלתרמן כמקור להבנת דרכו הספרותית והפוליטית בדור המדינה", **דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות**, תשמ"ו, עמ' 379–384.

ביסוד טיעוניו של אלתרמן בקורפוס המאמרים המכונס **בחוט המשולש** – כמו גם בטקסטים הגנוזים הנלווים לו – עומדת טענת הזכות ההיסטורית של עם ישראל על ארץ ישראל בשלמותה הטבעית וההיסטורית, שהיא טענה רווחת ונפוצה בשיח הציבורי והפוליטי בימין ובפריפריה של הימין בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. אלתרמן חוזר וטוען בעקיבות ל"זכותנו הלא־מעורערת על ארץ זו". את הגדה המערבית הוא מגדיר כ"ערש־האומה" וכלבה של ארץ ישראל. מעת לעת הוא מצביע על הקשרים המיוחדים של מדבר סיני עם עברו של העם, ואף שרמת־הגולן נזכרת אצלו לעתים רחוקות בלבד, הרי שגם היא נכללת – לדידו – באותה כוליות הקרויה "ארץ־ישראל". במיוחד מתרפק אלתרמן על שטחי הגדה המערבית – מושג שהוא בעיניו "פסבדונים של נחלת־אבות המסמלת את העמוקים בקשריו של העם היהודי עם ארץ־ישראל". בהקשר זה זוכה ירושלים, שהוזנחה באופן משווע בכתביו המוקדמים, לתשומת־לב מיוחדת: הוא מדבר על "חידוש הקשר היהודי עם סימטות ירושלים העתיקה"; מצדד בהפיכת יום כ"ח באייר ל"יום שחרור ירושלים השלמה וגאולת הר הבית והכותל המערבי"; ובעת "פולמוס הכותל" שהתעורר לאחר המלחמה מגלה אלתרמן יחס של כבוד אל המקום, שהוא מציגו כ"שריד של מקום תפילה, שריד של הנעלה בסמלי ייחודה וכוחה של האמונה", ואף תובע מן הציבור החילוני להכיר בכך כי "התוכן הדתי הוא העומד גם כיום אחר כותלנו, מציץ מן החרכים". מכאן גם הרתיעה משלטי הדרך הלועזיים ל"מקומות הקדושים" שאלתרמן המסייר בגדה רואה כשלטי־עראי, למרות היותם חצובים באבן, לעומת התמרורים הזמניים כביכול בעברית – מוט ועליו פחית צהובה עם כתובת "אל מערת המכפלה" (לעומת "Tomb of Abraham") – שהם, ורק הם, נושקים בעיניו אל הנצח.[14]

הצגת הנימוק ההיסטורי, אם לא הדתי, והעמדתו בבסיס התביעה לארץ ישראל השלמה צמצמה, מטבע הדברים, את משקלו של הטיעון הביטחוני, אף כי אלתרמן – שהיה מתמיד בעל תפיסה אקטיביסטית – לא נמנע מלעשות שימוש גם בו. כמו אצל כמה מן המצדדים הראשיים ברעיון ארץ ישראל השלמה, עשה גם הוא שימוש ברטוריקה האינסטרומנטלית – זו

---

[14] ראו המאמרים: "ספיחי קצף", 23.2.1968, בתוך: **החוט המשולש**, עמ' 188; "טשטוש במסווה של ריאליזם", 17.11.1967, שם, עמ' 130; "'הגדה המערבית' – ארץ בעילום שם", 23.6.1967, שם, עמ' 44–49; "גישה עקיפה מדי", 17.5.1968, שם, עמ' 249; "ערעור על רעיון נאה", 20.10.1967, שם, עמ' 112; "פולמוס הכותל", 25.8.1967, שם, עמ' 80.

הנסמכת על נימוקי ביטחון – לצורך רציונליזציה של העמדה הפונדמנטלית, אך לא כתחליף לה.[15] אלתרמן נהג למתוח ביקורת על ממשלות ישראל – גם בימי כהונתו של אשכול כראש ממשלה גם בתקופת כהונתה של גולדה מאיר – בשל ההסתמכות המופרזת על נימוקי ביטחון להצדקת המשך השליטה בשטחים המוחזקים. נימוק זה נראה לו בהחלט תקף, אך השימוש העודף בו העלה חשש מפני כרסומו של הנימוק ההיסטורי והעקרוני, שהוא הבסיס העיקרי בעיניו לטענות הבעלות המדינית על השטחים שנכבשו במלחמה. "במידה ששטחים אלה הם חיץ" – כתב אלתרמן בהתייחסו לשאלת הנימוק הביטחוני – "הרי הם חוצצים לא בינינו ובין השלום, אלא בינינו ובין המלחמה." עם זאת הדגיש, כי העמידה בשטחים אינה נובעת מנימוקי ביטחון בלבד: "הצידוק הראשון לעמידתנו בהם הוא צידוק יסודי מזה ורב־היקף־וערך מזה, צידוק שגם הביטחון אינו אלא נושא־כליו."[16] ברוח זו רשם אלתרמן במחברותיו את המשפט הזה: "הנוסחה שלא נחזיר עד לשיחות שלום היא גרועה יותר משנראה – היא מניחה מראש שהם אינם שלנו – והם ממש שטחים כבושים."

כל זה הוביל לתביעה האולטימטיבית שלא לסגת מן השטחים שנכבשו במלחמה ולשלילה מוחלטת של הנוסחה "שטחים תמורת שלום". ואף שהכיר בהיגיון המדיני של הימנעות מסיפוח פורמלי, חייב אלתרמן עקרונית כל צעד שהיה בו כדי לקדם את האינטגרציה של השטחים המוחזקים במדינת ישראל. כך פירש את מדיניותו של שר הביטחון משה דיין ולכן צידד בה. אולם בעיקר צידד אלתרמן ברעיון ההתיישבות, קרא פעם אחר פעם לחולל תנועה התיישבותית גדולה והיה לתומך עקבי ובלתי־מתפשר של כל מאחז, התנחלות או יישוב שקמו בשטחים. בחול המועד פסח של שנת תשכ"ח נלווה אלתרמן יחד עם בני מהרשק אל שר העבודה יגאל אלון בביקורו אצל מתנחלי חברון שעשו את הסדר במלון "פארק", ואחר־כך נשארו במקום בדרכי עורמה. יחסו להתנחלות בחברון, שהיתה מאז ומתמיד נושא שנוי במחלוקת, יכול אפוא לשמש אבן־בוחן ליחסו להתנחלות בכלל: כשהוציא הממשל הצבאי צו גירוש נגד שלושה מתנחלים שבנו בעיר קיוסק בלא קבלת רישיון טען אלתרמן, כי בעונש שהושת עליהם יש משום "הפרת תקנות־יסוד שבין העם היהודי ובין הארץ" ולכן עצם הוצאת

---

[15] נאור, אריה, **ארץ ישראל השלמה**, בעיקר עמ' 318–338.
[16] "דחלילי נוסחאות", 24.11.1967, בתוך: **החוט המשולש**, עמ' 134.

הצו היא מעשה בלתי־מוסרי, ואולי גם בלתי־חוקי.[17] בדיעבד הגן גם על ההתנחלות בחברון, הגם שנעשתה תוך הפרת צו הממשל, וכך גם הגן על עמדתו של יגאל אלון, שתמך במתנחלי חברון על דעת עצמו בלבד ולא על דעת הממשלה. בעיניו, עמדה זו של אלון היא "ביטוי נאמן ונכון לממשלה הישראלית, למהותה ויעודה".[18]

אולם המכשיר העיקרי להגשמת רעיון ארץ ישראל השלמה במשנתו של אלתרמן היה עליית המונים – זה הקודקוד השלישי של "החוט המשולש שלא יינתק", שאותו סימן כבר במאמרו הראשון אשר נכתב למחרת המלחמה. זמן קצר לאחר מכן – ב־7 ביולי 1967 – הכריז אלתרמן בלשון דרמטית על "הקרב על העם היהודי", שבו ראה "המשך דחוף והכרחי למלחמת ששת הימים".[19] הוא חזר והציג עמדה זו בנאומו הנזכר בפני הגרעין המייסד של התנועה למען ארץ ישראל השלמה: על־פי הפרוטוקול של אותה ישיבה טען אלתרמן בנאומו, כי "החל מיומה האחרון של מלחמת ששת הימים אי־אפשר להיות יהודי, ואסור להיות יהודי, ולהתייחס בשוויון נפש לעובדה שמחמת חוסר רבבות או מאות אלפים אחדות של יהודים, נצטרך לחתוך את תולדות ישראל ברגע שהגיעו לשיא".[20] עמדת יסוד זו נפרטת בעשרות מאמרים שבהם תבע אלתרמן במפגיע מן התנועה הציונית לתת תוקף מחודש לעיקרון של "שלילת הגלות", תוך שהוא מאזכר את פולמוסיו הגדולים של בן־גוריון עם ההסתדרות הציונית בשנות החמישים, שלהם העניק בשעתו גיבוי מלא. רק עלייתם של המוני יהודים – בעיקר מארצות הרווחה – תשמש מענה של ממש למה שמכונה "האיום הדמוגרפי" והיא זו שתבטיח את הבעלות המדינית של עם ישראל על מולדתו ההיסטורית. זה היה גם נושא ספרו, **המסכה האחרונה**, שיצא לאור ב־1968, ושבו נתן ביטוי בדרך של סאטירה לציפייתו המתוחה לעליית המונים, כמו גם לחרדה שליוותה אותו שמא ציפייה זו לא תתממש.[21]

על יסוד הנחות אלה קבע אלתרמן את עמדותיו בשאלה הערבית, כשהוא נאלץ לתמרן בין השקפת עולם הומניסטית לבין לאומיות רדיקלית חסרת פשרות. בעבר בלט אלתרמן ביחסו

---

[17] "חומר הדין", 16.8.1968, שם, עמ' 288.
[18] "שלהי־דמדום וראשית־פכחון", 6.10.1968, שם, עמ' 309.
[19] "המערכה השלישית – הקרב על העם היהודי", שם, עמ' 55–59.
[20] **המשורר כמנהיג**, עמ' 130.
[21] אלתרמן, נתן, **המסכה האחרונה**, ספרית מעריב תשכ"ח.

ההוגן והמתחשב במיעוט הערבי בישראל – הוא התריע לא אחת על עוולות הממשל הצבאי, היה מראשי המבקרים של פרשת כפר קאסם ולא נרתע מלהיקלע לעימותים בנושא זה עם דוד בן־גוריון. לכאורה נשאר אלתרמן נאמן לעמדה זו כאשר הקפיד לכלול במנשר התנועה למען ארץ ישראל השלמה הבטחה להענקת "חופש ושוויון" לכל תושבי הארץ, בלא הבדל, וכך גם גרס פעם אחר פעם במאמרים שפורסמו ב**מעריב**. "אין ספק כי המסקנה הראשונה והיסודית היא החובה ליתן לאוכלוסים אלה את זכויות האזרח, את ההגנה המשפטית, את חופש הדת וכיוצא באלה" – כתב במאמר שהופיע סמוך למלחמה.[22] עם זאת, שלל אלתרמן באותה נשימה את זכות ההגדרה העצמית של ערביי השטחים; הוא טען כי אי הסכמתה של האוכלוסייה הערבית לשלטון ישראלי איננה מצדיקה ויתור על זכויות עברו ועתידו של העם היהודי במיוחד לנוכח מה שהוגדר על־ידו כ"ריקנותה העובדתית והרעיונית של אותה ברייה מלאכותית ומופרכת אשר שמה 'לאום ערבי פלשתינאי'".[23] אלתרמן נהג לצאת לסיורים בשטחים – בין השאר ביקר ברצועת עזה, בגדה המערבית, בבקעת הירדן וביריחו – ובתום אחד הסיורים האלה אמר לשמעון פרס: "ראינו את הארץ. יש בה יישות ריקה, המחכה לפעולתנו. זוהי היישות ההיסטורית שלנו, ולא היישות הפלשתינית, שהומצאה לא מכבר."[24] על נוסחה זו חזר בהקשרים שונים, ומבחינתו היה זה עניין עקרוני שלא תיתכן לגביו שום פשרה: הזכות על ארץ ישראל היא זכות בלבדית של עם ישראל, "אומה פלשתינאית" איננה בנמצא כלל ולכן אין צידוק לכינונה של ריבונות ערבית מסוג כלשהו במרחב הטריטוריאלי שבין הירדן לים. מתוך דבקותו בחזון זה היה אלתרמן מוכן אף לעמעם את רגישותו הידועה כלפי ה"אחר", תוך נסיגה בלתי מודעת מרעיון "החופש והשוויון" שעליו התחייב במפורש: מעולם לא התריע על עוולות שנעשו לתושבי השטחים (במקרים מסוימים גם היה נכון להצדיק אותן) ואף הרבה לחלוק שבחים למה שכינה "הממשל הליברלי" בשטחים המוחזקים. וכשעמיתיו הסופרים דיברו נגד נישול הערבים והשמיעו תחזיות קודרות באשר ליחסי כובש־נכבש, הגיב עליהן אלתרמן בבוז ובשאט נפש.[25]

---

[22] "העיקרון והאבסורד", 15.9.1967, בתוך: **החוט המשולש**, עמ' 91–95.

[23] "ההבקעה מן הדמדום", 24.1.1969, שם, עמ' 388.

[24] פרס, שמעון, **לך עם האנשים – שבעה דיוקנאות**, הוצאת עידנים, תשל"ט, עמ' 119.

[25] ראו, למשל, הוויכוח עם אהרן מגד במאמר "שכרון המוכיחים", 13.10.1967, בתוך: **החוט המשולש**, עמ' 107–109. המאמר נכתב בתגובה על מאמרו של מגד "על קיומיות יהודית", **משא (למרחב)**, 4.10.1967.

הצבת האידיאל של שלמות הארץ כערך עליון גרמה לשחיקה גם באופן שבו התייחס אלתרמן למערכת הדמוקרטית ולשלטון החוק. בניתוח קפדני של ה"קול קורא" של התנועה למען ארץ ישראל השלמה הצביע דן מירון על אופיו האנטי־דמוקרטי של המסמך השולל מראש את זכותה של ממשלה ישראלית כלשהי להחליט על עתיד השטחים.[26] אלתרמן, שהיה, כאמור, שותף פעיל בחיבורו של המסמך, צידד במפורש בעמדה זו: כבר בנאום החניכה שלו בבית סוקולוב קבע כי "אנו איננו בני חורין להחליט לא בדרג הממשלתי, לא בדרג הצבאי ולא בדרג האישי, איך נתנהג. זה כפוי עלינו; זה כפוי עלינו כמו שהביוגרפיה האישית שלנו כפויה עלינו".[27] אמירה זו היתה הד לדברים שהשמיע שישה ימים קודם לכן במאמרו השבועי **במעריב**: בהתפלמסו עם המושג "שטחים מוחזקים", שעליו היה חלוק מעיקרו – טען אלתרמן, כי עיקרם של השטחים הוא בכך "שהם המחזיקים בנו. הם אוחזים בנו בזרועות של עבר ועתיד שאין אנו בני־חורין לפרק אותן מעלינו מכוח הרצון או מכוח ההחלטה".[28] ובמקום אחר טען, כי אלה הם "שטחים אשר שום חוק מדיני או אנושי או אלוהי אין בכוחו להפקיע את זכותנו לשבת בהם..."[29] מזה יוצא כי המילון הפוליטי של אלתרמן, כפי שנתגבש באותן שנים, איננו תואם עוד את המסורת הדמוקרטית; שכן הוא מניח קיומה של סנקציה טרנסצנדנטית, כביכול דתית, השוללת לחלוטין את הלגיטימיות של רצון הכלל והמוסדות הנבחרים כגורם ראשון במעלה בהתווייתה של מדיניות לאומית. הנחה זו הכתיבה גם את שיפוטו לגבי אירועים שבהם אירעה התנגשות בין שלטון החוק לבין מגשימי רעיון ארץ ישראל השלמה, כגון בפרשת ההתנחלות בחברון, כאשר התייצב פעמיים לצד מפירי החוק הכתוב בשמו של החוק המקודש והנצחי של שלמות הארץ.

ה"לידה מחדש" של אלתרמן במובן האידיאולוגי חייבה, מטבע הדברים, שידוד מערכות פוליטי. יותר מכל דבר אחר סימנה מלחמת ששת הימים את ההיפרדות של אלתרמן מבן־

מגד השיב לאלתרמן במאמרו "תוכחת שווא", **מעריב**, 20.10.1967, ואילו אלתרמן חזר והגיב על דבריו במאמר "בעב הענן", 27.10.1967, שם, עמ' 117–120. ראו גם הוויכוח עם ס' יזהר במאמר "משפט המשחק", 15.12.1967, שם, עמ' 147–151, בעקבות רשימתו של ס' יזהר, "על משוררי הסיפוח", **הארץ**, 8.12.1967.

[26] מירון, דן, "תעודה בישראל", **נוגע בדבר**, זמורה־ביתן, תשנ"א, עמ' 339–383.

[27] **המשורר כמנהיג**, עמ' 130.

[28] "במה מחזיקין", 4.8.1967, בתוך: **החוט המשולש**, עמ' 64.

[29] "המערכה על השלום", 1.1.1968, שם, עמ' 325.

גוריון, שההערצה האישית אליו והקבלה הכוללת של מדיניותו היו מסימני ההיכר הבולטים שלו במשך יותר משנות דור. הזדהות זו הגיעה לשיא בימי פרשת לבון, כאשר יצא למלחמת חורמה בלתי־מתפשרת למען בן־גוריון המושמץ והדחוי, והיא נתאשרה מחדש בתקופת ההמתנה כאשר בחר להצטרף אל אלה שתבעו את חזרתו להגה השלטון. אמנם, במישור האישי שמר אלתרמן על נאמנותו האישית לבן־גוריון גם לאחר המלחמה, ורשימתו הנודעת "נחל צין", שנכתבה לרגל יום הולדתו השמונים ושלושה, היא אחד הטקסטים הבולטים שנוצרו בספרות העברית סביב דמותו של מחולל המדינה.[30] אלתרמן גם הרבה לצטט את בן־גוריון ולאזכר תחנות שונות בדרך חייו בחיפושו הנואש אחר מקורות לגיטימציה לעמדות שהוא עצמו נקט בהווה. אולם בכל הנוגע לפירוש המציאות שלאחר מלחמת ששת הימים חדל בן־גוריון מלשמש לגביו מקור סמכות: דרישתו להחזיר את השטחים, להוציא מזרח ירושלים והגולן, הביכה את אלתרמן, ולא אחת ביקש לתהות על קנקנה ולהעניק לה פירושים מקלים. לעתים אף ניסה להעמיד את בן־גוריון על טעותו. "איני בא ליתן עצות, אך רצוני להביע את התחושה, הרווחת אולי בלב רבים, כי קולו של בן־גוריון צריך להישמע עכשיו אחרת, הן מצד הנושא והן מצד ההתכוונות" – כתב אלתרמן בנובמבר 1968.[31] אולם מעבר לדיבור המפורש על הנושא השנוי במחלוקת ביניהם מבטאים מאמרי **החוט המשולש** את הנסיגה המוחלטת של אלתרמן מן הציונות הבן־גוריונית כפוליטיקה של איזון בין מאבק חדור להט לתחייה לאומית ולעצמאות מדינית לבין פרגמטיזם ו"ריאל פוליטיק", ואשר תפיסת החלוקה היתה, בתוקף זה, מאבני היסוד שלה.

בנסיבות אלה אימץ לעצמו אלתרמן גיבורים אחרים. לעדנה מחודשת זכה משה דיין, אשר מדיניותו המעשית בשטחים – ולא פחות מזה, הרטוריקה שלו הטעונה מוטיבים היסטוריים ואפילו דתיים – התקבלו על־ידיו, ובצדק, כאי שלילה של רעיון ארץ ישראל השלמה. אולם את החלל הרוחני שהותיר בן־גוריון מילאו לגביו יצחק טבנקין ותנועת הקיבוץ המאוחד, שדגלו באופן מסורתי ברעיון שלמות הארץ והעניקו לו גיבוי עקרוני וגלוי. גם בעבר ביטא אלתרמן הערכה לקיבוץ המאוחד ולתפקיד שהוא ממלא בבניין המדינה. היו לו ידידים רבים בתנועה זו,

---

[30] **בין המשורר למדינאי**, עמ' 56–60.

[31] "האמנם ויכוח סרק?", 22.1.1968, שם, עמ' 341–345.

והוצאת הספרים שלה שימשה במשך שנים אכסניה מרכזית לספריו.[32] עתה מצא עצמו אלתרמן, שעשה את מיטב שנותיו במפא״י, כשהוא מנכס את ערכיו של אותו זרם בתנועת הפועלים הציונית שסירב לקבל את מרותו של בן־גוריון. על מועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה ב־9 בנובמבר 1967 בקיבוץ דפנה – מעמד שבו הוחלט על הקמת ארבע היאחזויות ב״שטחים המשוחררים״ – כתב אלתרמן, כי כינוס זה יירשם על ״לוח הימים״ כהתייצבות של ״קול מחאה ראשון ותקיף של גוף מאורגן ושרשי, נגד השתבשות העקרונות ואמות המידה שאחזה בנו״.[33] קודם שכתב את הדברים רשם אלתרמן לעצמו סיכומים מפורטים של דיוני המועצה (כנראה על סמך הפרסום **בלמרחב**) ובהם ציטוטים מנאום שהשמיע במהלך הדיון איתן לב, חבר קיבוץ פלמ״ח צובא: ״מדוע דוגמת נצרת עילית אינה טובה לחברון, ג׳נין, שכם וערים אחרות? מדוע איננו קוראים לכך? [...] רק כך תהיה ארץ־ישראל שלמה.״ אלתרמן מתח קו מתחת לציטטה זו, ולידה כתב בסוגריים: ״לציין [כי] המדיניות החיצונה [קרי: זו של ממשלת ישראל] [...] מחבלת במעשה הפנימי, החשוב, הדחוף, ההכרחי, הקובע״; ואילו על מנהיג הקיבוץ המאוחד, יצחק טבנקין, שנעדר לחלוטין מכתביו הקודמים, כתב אלתרמן ביוני 1969 כי בין כל ותיקיה של תנועת העבודה – בכלל זה, מן הסתם, בן־גוריון – ״מוצאים אנו בשעה זו רק אחד אשר קולו ממשיך את החוט השרשי, הציוני שלא נטמע בתוך הפקעת המטשטשת לעת הזאת.״[34]

בשם רעיון שלמות הארץ קרא אלתרמן גם להתנערות מן העוינות כלפי הרוויזיוניזם לגווניו ואף יצא להגן על שמם הטוב של ישראל אלדד ואורי צבי גרינברג. זה היה גם הרציונל שביסוד תמיכתו בקואליציה שהתרקמה בשלהי שנות השישים בין הימין של תנועת העבודה – דיין, גלילי, אלון, כרמל – לבין מפלגות הימין, אולם כשנתבע לבחור בין מרכיביה השונים של קואליציה זו לקראת הבחירות לכנסת החמישית עשה אלתרמן הערכת מצב נוקבת, ולבסוף חצה את הקווים: הוא קרא לקוראי טורו **במעריב** שלא לתמוך במערך ״הכולל הכול״ (בכלל זה גם את רשימת רפ״י) ולהעדיף על פניו רשימה ובה מסר חד־משמעי. ואף שבחר שלא לנקוב

---

[32] ראו בעיקר: ״הוועידה בעין־חרוד״, **דבר**, 15.7.1960. חזר ונדפס כ״ועידת הקיבוץ המאוחד בעין־חרוד״, **הטור השביעי** ב, תשל״ג, עמ׳ 204–205.

[33] ״טשטוש במסווה של ריאליזם״, בתוך: **החוט המשולש**, עמ׳ 129.

[34] ״לאחר גינוי״, 27.6.1969, שם, עמ׳ 476.

בשם המפלגה המועדפת על־ידיו, רמז אלתרמן אל אלה מקוראיו שרעיון ״שלמות הארץ״ יקר להם, כי הכוח הפוליטי שמן הראוי לתמוך בו בשעה זו הוא לא אחר מאשר רשימת גח״ל בראשות מנחם בגין.[35]

במלחמתו למען רעיון ארץ ישראל השלמה ראה אלתרמן את עצמו לא כמי שמצדד בהגשמתו של קו מדיני כזה או אחר, אלא כמי שמנהל מאבק עקרוני על עצם קיומה, תקפותה והגשמתה של האידיאולוגיה הציונית. תוך התעלמות מעובדת קיומה ושגשוגה של מדינת ישראל במשך תשע־עשרה שנה בגבולות החלוקה – מציאות שזכתה לאישור מתמיד במסגרת ״הטור השביעי״ – הציג אלתרמן את התביעה לשלמות הארץ בתורת הפירוש האפשרי היחיד לציונות. לאישושו של טיעון זה תבע אלתרמן לראות בכיבושי מלחמת ששת הימים לא רק השלמה למלחמת העצמאות הבלתי־שנויה במחלוקת, אלא המשך טבעי, לגיטימי ובלתי־נמנע של קורות היהודים מאז ימי הרצל: ״[...] תהליכים אלה שגרמו את עמידתנו כיום ביהודה ובשומרון כוללים לא רק את חוסיין ומזימתו, אלא גם גורמים אחרים [...] כגון מזימות החלוצים הראשונים, אנשי ביל״ו ואנשי עליה שניה ושלישית, אשר שטחים אלה ׳שאנו עומדים בהם כיום׳ היו מראשוני סיבות עלייתם ארצה [...] ואפשר אפילו להוסיף ולומר כי עמידתנו כיום בשטחים הללו נגרמה פחות על־ידי קוצר ראותו של חוסיין [...] מאשר על־ידי רוחק־ראותו של הרצל, חוזה הציונות המדינית [...]״.[36] מכאן משתמע כי בעיני אלתרמן הוויתור על ההישגים הטריטוריאליים של יוני 1967 הם בגדר ערעור על הנחות היסוד של התנועה הציונית ועל מפעל ההגשמה הציוני גם יחד. אלתרמן סירב בתוקף להבחין בין השטח שהושג עד תום מלחמת העצמאות ובין מה שהושג מאז, וכשהסתדרות ״השומר הצעיר״ גיבשה תוכנית שלום המבוססת על נסיגה מהשטחים, רשם לעצמו במחברותיו את ההערה הבאה: ״[ה]שאלה היא מדוע זכויותיהם של שני העמים מונעים מן היהודים להתישב בבקעת הירדן [...] מדוע היתה רשות כזאת [...] למרחביה. מדוע תושבי חברון צריכים לעזוב ומתנחלי ברעם לא. דומה שאם ישנו נישול הוא ישנו בברעם יותר מאשר (אצל) מתנחלי חברון.״ אמירה

---

[35] ״איך לא להצביע וכיצד להצביע״, 17.10.1969, שם, עמ׳ 530–535.
[36] ״ראש חודש חדש למחשבה חדשה״, 12.3.1969, שם, עמ׳ 414.

זו שיקפה היטב את השקפתו שלפיה ויתור על שטח כלשהו שנכבש בזמן האחרון יוביל בהכרח לדה־לגיטימציה של הציונות, לקריסה של חזון שיבת ציון ולקץ המדינה היהודית.

במקביל, ניהל אלתרמן מלחמת חורמה נגד הניסיונות של השמאל הציוני וחוגים שונים בעולם לשכתב את מה שמכונה "הנרטיב הציוני" על בסיס ההנחה בדבר קיומו של "שוויון ערך" בין התביעה היהודית ובין התביעה הפלשתינאית לבעלות על ארץ ישראל. בשיחה, שכבר נזכרה, בינו לבין שמעון פרס אמר אלתרמן, כי "אם אמנם יש כאן מחלוקת בין שני עמים, בין העם הפלשתיני, שנושל כביכול מאדמתו, לבין העם היהודי, שנישלו כביכול מאדמתו, הרי טעינו לאורך כל הדרך".[37] במאמריו חזר על טיעון זה באופנים שונים, תוך שהוא מתפלמס עם כמה מן האישים שצידדו בעמדה זו – ביניהם אורי אבנרי, אריה אליאב ופרופ' יעקב טלמון. במאמרו, "הנוסחה הריקה", התפלמס אלתרמן עם הגרסה המשתרשת שלפיה "העם היהודי והעם הערבי הפלשתיני הם גופים שווי־זכויות לגבי הבעלות המדינית על הארץ, ובפירוש על כל ארץ־ישראל כולה, עם כל המשתמע מכך לגבי שלטון וריבונות מדינית". ובמאמר המשך, שהופיע כעבור שבוע ימים, גרס אלתרמן כי "התפישה הרואה את הסכסוך הישראלי־ערבי כטראגדיה, כסבך ששני הצדדים שקועים בו" היא אולי נכונה מן הצד האנושי; אך מרגע שהיא מועברת אל התחום המדיני – "אין לך מוטעית ומופרכת יותר ממנה."[38] השכתוב של הנרטיב הציוני – ההופך לנגד עיניו לאופנה חברתית, בעיקר בקרב האינטלקטואלים – הוא בעיניו איום ממשי על מפעל התחייה הלאומי בארץ ישראל ועל עתידה של מדינת ישראל. אלתרמן קרא לזה "דה־ציוניזאציה". בהזדמנות אחרת נקט את הביטוי "אבטודציוניזאציה", ובזה התכוון להכחשה העצמית של צדקת הציונות, העשויה – לדעתו – להוביל במוקדם או במאוחר להטלת ספק אפילו באשר לעצם זכותה של מדינת ישראל להתקיים, ולו גם בגבולות החלוקה. בשיר קצר ומושחז שחיבר בתקופה זו, שהיתה צחיחה משירה, הציג אלתרמן חזות קודרת בדבר קצה האפשרי של מדינת היהודים, שיבוא – אם יבוא – עקב משבר הערכים הציוני במובן שניתן לו במאמרו "החוט המשולש": "---אָז אָמַר הַשָּׂטָן: הַנָּצוּר הַזֶּה / אֵיךְ אוּכַל לוֹ. / אִתּוֹ הָאֹמֶץ וְכִשְׁרוֹן הַמַּעֲשֶׂה / וּכְלֵי מִלְחָמָה וְתוּשִׁיָּה עֵצָה לוֹ..." והוא (השטן) משיב

---

[37] **לך עם האנשים**, עמ' 120.

[38] "הנוסחה הריקה", 5.4.1968, בתוך: **החוט המשולש**, עמ' 224; "עיקריו של הסכסוך", 12.4.1968, שם, עמ' 232.

כך: ״לֹא אֶל פִּחוֹ / וְלֹא רֶסֶן אָשִׁים וּמֶתֶג / וְלֹא מֹרֶךְ אָבִיא בְּתוֹכוֹ [...] / רַק זֹאת אֶעֱשֶׂה: אַכְהֶה מִחוֹ / וְשָׂכַח שֶׁאִתּוֹ הַצֶּדֶק,״ וזה עתיד להיות הרגע שבו יקום השטן ״לְבַצֵּעַ הַמְּזִמָּה״.[39]

אלתרמן חזר להשמיע טענות אלה במאמר בשם ״ההובי החדש״ שפורסם ב**מעריב** ב־27 בפברואר 1970. הוא המשיך בו את הוויכוח עם בעלי הטענה בדבר קיומו של עם ערבי פלשתינאי, ובראשם אריה אליאב. ״[...] מרגע שאנו מודים בקיומה של פיקציה לאומית פלשתינאית״ – כתב אלתרמן במר־לבו – ״מאותו רגע נעשית הציונות כולה ענין של גזילת מולדת מידו של עם קיים, ובמידה שאנו מסייעים כיום להשתרשותה של תודעה זו בעולם ובהכרתנו פנימה, אנו מערערים יסודה ההיסטורי, האנושי של הציונות ומושיבים אותה על כידונינו בלבד.״[40] וזו היתה כמעט המילה האחרונה: במחצית מרס אושפז אלתרמן בבית־החולים ״איכילוב״ בתל־אביב, ובמהלך ניתוח מעיים מסובך איבד את הכרתו שלא שבה אליו עד יום מותו, ב־28 במרס. בשיח האבל שנרקם סביב מותו הפתאומי – הוא היה אז בן חמישים ותשע – בלטה נוכחותה של התנועה למען ארץ ישראל השלמה, שראתה בהסתלקותו אובדן של מנהיג ומורה־דרך. גיליון **זאת הארץ** מיום 10 באפריל הוקדש כמעט כולו לאלתרמן, ובצד רשימות שנכתבו על דמותו והשקפותיו המדיניות יוחד עמוד שלם של העיתון לציטוטים מדבריו שבכתב ובעל־פה בזכות רעיון שלמות הארץ, בכלל זה שורות אחדות מתוך מאמרו האחרון, ״ההובי החדש״. בשלושים למותו קיימה התנועה לכבודו עצרת אבל מיוחדת, שזכתה להד בביטאונה, וכך נהגה גם במלאת שנה לפטירתו. בגיליון זיכרון מיוחד של **זאת הארץ** כתב א׳ הראל פיש, כי ״במשך כל חייו ליווה נתן אלתרמן את חיינו הלאומיים והציבוריים ובסוף ימיו הגיע לשיא פעילותו הציבורית – כאשר היה ממייסדי התנועה למען ארץ־ישראל השלמה. הוא היה מייסדה!״ וכדי להסיר ספק מלב הוסיף ואמר: ״הגיעה שעת האמת לומר בפה מלא: הוא היה התנועה והתנועה נתייתמה מראשה ומאביה.״[41] הכרה זו זכתה לאישור כאשר במלאת עשרים שנה למלחמת ששת הימים בחר משה שמיר – אז ממנהיגיה של תנועת ״התחיה״ – לכתוב ספר שלם על אלתרמן, **המשורר במנהיג**: ״אני מרשה לעצמי, אני חייב לעצמי, אני זכאי

---

[39] **מולד** כרך ג (כו), חוברת 14–15 (224–225), סיון תש״ל, עמ׳ 131. חזר ונדפס בתוך: בן־עמי, אהרן (עורך), **ספר ארץ ישראל השלמה**, התנועה למען ארץ ישראל השלמה, בשיתוף עם ש׳ פרידמן, עמ׳ 38.

[40] **החוט המשולש**, עמ׳ 626.

[41] הראל־פיש, א׳, ״יד אחת אוחזת בעט – והשנייה בשבט מוסר״, **זאת הארץ**, 17.3.1971, עמ׳ 5.

בבחינת המביא דבר בשם אומרו" – כתב שמיר בפתח ספרו – "אני מבקש לנסות ולהבין, לנסות ולפרש את החיזיון הרוחני והמוסרי הנאצל הזה של המשורר הקם ושם עצמו מורה־דרך לעמו."[42]

נראה כי השכחה, ההתעלמות וההדחקה של חלק נכבד משוחרי אלתרמן בכל הנוגע לפרק האחרון בחייו של המשורר הנערץ אין בהן כדי לטשטש את הממצאים שהוצגו בזה או להמעיט בחשיבותם. מי שהחל את דרכו בפרסום ספר השירים הטרובדורי **כוכבים בחוץ** ואשר התייצב במשך עשרות שנים כדובר כמעט רשמי של מה שמכונה כיום "הציונות השפויה", היה בשנותיו האחרונות לאחד מראשי מכוננית של אידיאולוגיה לאומנית בעלת יומרה משיחית, שלרשותה העמיד את עצמו, את יוקרתו הציבורית ואת מיטב כישרונו הספרותי. מנחם דורמן נהג לכנות את אלתרמן בשם "נתן החכם", אך דומה שדרכו של אלתרמן בשנותיו האחרונות לא התאפיינה עוד במידות הנאורות, הסובלנות והאחווה המזוהות עם דמות הגיבור היהודי שברא לסינג. במקום זה צצו הדוגמטיות, הרטוריקה הפונדמנטלית, הביטול של ה"אחר" והרדיקליזם הפוליטי – תכונות שלסינג, נציגה האציל והנאמן של רוח ההשכלה, ביקש דווקא להסתייג מהן. מהפך זה שחל באישיותו של אלתרמן ובתמונת העולם שלו מחייב אפוא סימון והגדרה: זאת כשלב חיוני לקראת כינונו של הסיפור השלם על סופר ענק זה, אך לא פחות מזה גם כפרק עתיר חשיבות בהיסטוריה האינטלקטואלית והפוליטית של מדינת ישראל בעידן שלאחר מלחמת ששת הימים.

---

[42] **המשורר כמנהיג**, עמ' 10.